

Codău Annamária
„EZ AZ ÉN ELVÉGZENDŐ MUNKÁM”

Teresa Ferenc, ismert lengyel költő kilencéves volt, amikor 1943 júniusában szülőfaluját, a lengyelországi Sochyt a németek felégették, lakosságát lemészárolták a partizánokkal való együttműködésére hivatkozva. A Reniának becézett kislány és két testvére valahogy túléltek a pacifikálást, szüleiket a szemük láttára gyilkolták le. Renia lánya, Anna Janko felkutatta és esszéisztikus fejezetek láncolatában rakta össze a népiirtás kíméletlen részleteit, belefűzve nagy vonalakban anyja további életének alakulását, a trauma kettejük viszonyára tett hatását. A *Rejtőzködő Európa* sorozatban megjelent kötet¹ a feldolgozás és megértés szükségéről, munka jellegéről tanúskodik, ugyanakkor érzésem szerint mindennek a kudarcát jeleníti meg. Az elemző igény és az indulatok vállalása ellenére a szöveg nem tud egy bizonyos gátat átlépni – s így a Jánosi Zoltán sorozatszerkesztő által a felvezetőben beígért katartikus erő (6.) szerintem képtelen érvényesülni. A fejezetek a megértésre és az emlékezésre irányuló munka folyamatos újrakezdései, ebben a megrendítő értelemkeresésben követhetjük végig a szerző gondolatmeneteit.

A magyar kiadás fülszövege kissé megtévesztően azt sugallja, hogy szépirodalmi feldolgozást tartunk kézben, az angol (*A Little Annihilation*, World Editions, 2020) viszont memoárként határozza meg a műfaját, ami szintén nem a legpontosabb behatárolás, bár a könyv kétségtelenül tartalmaz önéletírásra jellemző mozzanatokot. A *Kis népiirtás* részben a *nonfiction* kategóriájába sorolható, törzsanyagát történelmi tények és az azokat megélt emberek beszámolóí képezik, mindez Janko szubjektív – gyakran zavaróan spekulatív – kommentárjai és asszociációi által strukturálva, sok ismert vagy kevésbé ismert dokumentumra, alkotásra való utalással (hivatkozások nélkül, csak szerzők, művek címeit említve). Nem dokumentumregény, s egy adott ponton nem is az információk válnak a legbeszédesebbé, hanem

¹ Anna Janko: *Kis népiirtás*. Fordította ifj. Béri Géza és Körtvélyessy Klára. Budapest, 2020, Magyar Napló.

magának a szerzőnek a viselkedése, viszonyulása; ahogyan görcsösen próbál valamit kezdeni az édesanyja által megélt, és a neki továbbörökített traumával. Az írás létrehozásának szándékait egyrészt maga a szöveg teszi evidenssé. Elsősorban az emlékez(tet)és funkcióját vállalja magára egy nagyon pragmatikus okból kifolyólag: Renia memóriája a kor előrehaladtával romlik, ezért lánya újra felidéz tőle hallott mozzanatok, családtörténeti epizódokat; az anyát szólítja meg E/2-ben. A történetek el- és továbbmondása ugyanakkor azok köztudatban való felszínén tartását célozza – a szerző gyakran említi, hogy Sochy esete kevésbé ismert, bizonyos okoknál fogva az ott történt mészárlás nem illeszkedik a tipikus népirtások kategóriájába, ráadásul a Zamosc-vidék települései közül 115 falut pacifikáltak (44.), Sochy csak ezek egyike. Az emlékezés imperatívusza mellett Jankót a megértés sürgető igénye is vezérli, és ezáltal mintha az anyja megváltását remélné, azaz feloldozását az egy életen át tartó szenvedés alól. Ezzel együtt pedig érezhetően megrendíteni szeretne az áldozatok nevének, életkörülményeinek sorolásával, hiszen „[a]hhoz, hogy valami megrendítsen, egyedinek kell lennie, neve kell legyen.” (50.) A könyv egésze alapján úgy vélem, ennek az érzelmi reakciónak a kiváltása egyúttal az áldozatok méltóságának a visszaszolgáltatását jelentheti számára.

És az olvasó minden bizonnyal meg is rendül, borzong, hitetlenkedik a sok szadista vagy rutinszerűvé vált kegyetlenség olvasása közben, akármennyire közismert vagy kevésbé feltárt atrocitásokkal szembesíti a szöveg (nemcsak a pacifikálások, népirtások módszereit, hanem például a majdaneki tábor német felügyelőnőinek tetteit, a Generalplan Ost műveleteit és a Wehrmacht egyéb akcióit, büntetőexpedícióit írja le, a „fekete pedagógiát”, de a németek háborús tetteire való fókuszálás mellett a Hirosima bombázását túlélő gyerekek beszámolóit, a Vörös Khmerek idején fegyőrökké képzett kambodzsai tizenéveseket szintén említi). Janko néhányszor a borzalmak és a rémület elmondhatatlanságáról beszél, ahogyan „[m]induntalan abba ütközünk, hogy ez leírhatatlan. Minden szempontból leírhatatlan: az áldozat, a tanú és a gyilkos szemszögéből is.” (98.) Ez a *Kis népirtáshoz* hasonló indíttatású szövegek gyakori fordulata. A megtorpanás nagyon is érthető; ha figyelembe vesszük, hogy Janko ennek ellenére többször igyekezne az elkövetők pszichológiáját is végiggondolni, megközelíthető egy másik fajta magyarázat is: hogy a kegyetlenségek akkor lennének teljes

mértékben és szörnyűségükben elmondhatók, ha a szöveg az ok-okozatok taglalása és a pszichologizálás helyett vállalná annak a dehumanizációnak a színre vitelét is (tehát nem pusztá elbeszélését), „melynek során valakit megfosztanak emberi méltóságától és/vagy individualitásától, és/vagy amikor eszköznek, s nem pedig célnak tekintik”, azaz amely az „embertelen bánásmód” alapja. Anna Janko saját erkölcsi alapállása mentén erre határozottan nem vállalkozhatna.

Ehelyett a *Kis népirtás* a transzgenerációs trauma működését viszi színre. Anna Janko ún. „másodnemzedéki áldozat” (163.), aki számára a felmenője által elszenvedett eredeti traumatikus élményhez való hozzáférés áttételes, de a trauma mégis meghatározza a saját életét. A kötet ezért nagy érdeklődésre tarthat számot a narratív pszichológiai vagy az utóemlékezet-kutatások (*postmemory*) részéről. A *postmemory* fogalmát bevezető Marianne Hirsch definíciója, melyet elsősorban a holokauszt-kutatásokban említenek, különösen megvilágító a Janko-szöveg szövegszervező eljárásai tekintetében, mint például a képzelet segítségével történő kiegészítések – akkor is, ha Hirsch megállapításai elég evidensnek tűnhetnek. „Az utóemlékezet (*postmemory*) azt a kapcsolatot írja le, amely a következő generációt az elődök személyes, kollektív és kulturális traumáihoz köti – olyan tapasztalatokhoz, amelyekre csak azokból a történetekből, képekből és viselkedésmódokból »emlékszik«, amelyek között felnőtt. De ezeket a tapasztalatokat olyan mélyen és affektíven közvetítették felé, hogy úgy tűnik, saját jogon emlékeket alkotnak. Az utóemlékezet múlttal való kapcsolatát tehát valójában nem a felidézés, hanem az imaginatív befektetés, a projekció és az alkotás közvetíti. Nyomasztó örökölt emlékekkel felnőni, a születésünket vagy öntudatunkat megelőző narratívák által uralva élni annak kockázatát jelenti, hogy őseink kimozdítják (*displace*), sőt kiszorítják saját élettörténetünket. Bármennyire közvetve is, olyan események traumatikus töredékei alakítják azt, amelyek még mindig ellenállnak a narratív rekonstrukciónak, és meghaladják a megértést.”

A trauma kihatása a jelenre egy sor pszichikai jelenségben nyilvánul meg, melyekről Janko helyenként említést tesz (önpusztító ürességérzet, depresszió, pánik, folyamatos menekülési kényszer): „Mintha az életednek ez a darabja megakadt volna az idő torkán, és az képtelen volna lenyelni.” (69.) De olyan örökölt viselkedésmintázatokban is, amelyek akadályozhatják a megértést. Ilyenek például az olyan általá-

nosítások vagy indulatok, amelyek hajlamosak a jó-rossz határait népek, nemzetek közé helyezni, például mint a nagybácsi, Jaś berzenkedése a németekkel szemben: „...Jaś nem bocsátott meg a németeknek, mert fizikailag képtelen rá, szláv szervezete féli a németek német hangokat kiadó szervezetét... Ilyen az áldozatok »lelki politikája«, független az akarattól...” (194.) Janko láthatóan igyekszik fegyvelmezni magát, beszél a „jószándékú németről” (37.) is, figyelmeztet, hogy „[j]ó lenne, ha mégiscsak megemlékeznénk róla, hogy a németek által újra felszított antiszemitizmus egész Európa betegsége volt” (110.), de főként a könyv első felében önkéntelenül többször esszencializál, miközben felháborodik és nagyon defenzív, ha hasonló általánosítgatásokkal az amerikaiak a lengyel antiszemitizmusról beszélnek (87.). A látens, anakronisztikus, örökölt németellenességgel való küszködése közben kiált „szaros kis germán”-t (76.) a náci kiképzés során indoktrinált gyerekekre (ami különösen kirívó, mert egyébként minden gyerekről mély empátiáról tanúskodva ír), vagy a haláltábor hajdani felügyelőnöinek portréfotóit nézegetve kapcsolatot teremt a felső ajak formája és a kegyetlenkedésre való hajlam között.

A legerheltebb örökségek közé tartozik az anya-lánya viszony bonyolultsága, tele megindító gyengédséggel: „...az a kilencesztendős Renia, aki folyton benned él, a mi közös árvánk.” (81.) Janko a traumák epigenetikus öröklődéséről ír (163.), arról, hogy a traumatikus tapasztalatot anyja nem csupán verbálisan közvetítette számára, hanem e folyamat testileg meghatározott: „Csak éppen nem ismerted a bűn nyelvét, így aztán senkinek se tudtál beszélni róla korábban, csak nekem, aki a hasadban csücsültem, és megismerhettem szótlan elbeszéléseidet.” (10.) Énképe, önazonossága teljes mértékben az anyához való viszony függvénye, ráadásul a parentifikált gyermek tipikus eseteként jelenik meg. Renia meghosszabbítása és megtöbbszöröződése ő egyben, és az anya által megélt traumát okozó események részleteinek szinte megszállott felderítése azt a kísérteties érzést keltheti az olvasóban, hogy mintha azok megélésére törekedne. Az olvasás során felmerül bennünk a kérdés: tulajdonképpen kinek a története mindez? És ha a lánya már jobban ismeri a körülményeket, magára veszi a szenvedést, akkor ezzel fel tudja-e dolgozni a történeteket az anyja helyett is? „Ezért kell kibeszelnünk, maradéktalanul végigbeszelnünk. Hogy a végén nyugtod maradjon.” (69.)

Avagy: meg tudja-e menteni a gyerek a szülőjét? Egy olyan világban, ahol a gyerekek is megsemmisítő akciók célpontjai lehetnek? Anna Janko sokat foglalkozik a gyerekek és a történelem viszonyával, főként a zsidó és lengyel gyerekek sorsával a világháború ideje alatt, de több példát is beemel olyan kiszolgáltatott helyzetben lévő kiskorúakról, akiket különböző szociopolitikai helyzetekben saját családjaik ítélnék pusztulásra, és elmereng az elkövetők leszármazottjainak feladatain is. Mindeközben a dokumentumfilmek, visszaemlékezések, tanúvallomások, a volt koncentrációs táborok meglátogatása azt szolgálják, hogy a részletek és a nevek feljegyzése által ellenében dolgozzon az absztrakciónak és eljelentéktelenedésnek, amit szerinte a számadatként való kezelés tesz az áldozatokkal. A kötet végi függelék (*Postscriptum – A tömegvilkosság részletei*) a korabeli Sochy 88 házának lakóit listázza, és hogy mi történt velük az 1943-as népirtás alatt. A kötet második felében a lengyelek háborús ellenfeleiről írva is többször pontosít, hogy „beszéljünk egyesekről. Egyes emberekről, eseményekről.” (107.) Ugyanez érhető tetten abban, hogy édesanyja nem akarja a „nácizmus” kifejezést használni – Jean Améry holokauszt-túlélő esszéirő nyomán: „Elutasítod a »nácizmus« kifejezést, mert eltérít az absztrakció világába. (...) eltűnik látóterünkéből a szóban forgó elkövető, mert a »nácizmus« kifejezés megbocsátja a konkrét személyek bűnét.” (130.)

Eljutottunk ezzel a kötet egy másik gócpontjához: a gonosz természetének a taglalásához. Janko ezen a téren sem jut új felismerésekhez, többféle pszichológiai, filozófiai, antropológiai elgondolás felületeit érinti, de sajnos a szöveg ezzel együtt gondolatilag és nyelvi kevéssé megvilágító erejű. (A nyelvi aspektus lehet a fordítás hibája is, az eredeti ismeretének hiányában ezt nem tudom megítélni. Viszont még egy kör szöveggondozás mindenképp ráfért volna a könyvre.) Néhány poétikusabb fordulat azonban zsigeri telitalálat, mint például *A szellemek húsa* fejezetcím. Ugyanakkor Janko maga sem tudja minden kérdésben megkerülni az általa kárhoztatott absztrakciók csapdáit, például a Hannah Arendt-i „gonosz banalitásának” továbbgondolása is nagyon hamar kifulladás: „A »gonoszban banalitása« nem nyert bizonyítást, mert a gonoszban banalitással nem szinkronban működik, hanem felváltva. Az első műszakban ilyen meg ilyen körülmények között dolgozik és kiad magából mindent. Azután kienged és átlép egy másik egzisztenciális szférába. Ilyen a démoni természet...” (152.)

Ismét csak valamilyen gátként tudom mindezt jellemezni, amely nem engedi igazán mélyre jutni a szerzőt megfigyeléseiben, talán ezért fut bele problematikusabb panelekbe is. Innen nézve valahogy a részletek begyűjtése, a rengeteg kutakodás, a sochyi mézszárlással analóg szituációk megismerése is részben a szöveg pótcselekvéseinek minősülhet. Ahogyan zsákutcának tűnnek a katarzisz felé vezető úton a tragédiák összehasonlításai és a „szerencse” emlegetése cinikus és szarkasztikus hangvétellel (de sokszor nehéz eldönteni, hogy a szöveg valóban szarkasztikus akar-e lenni, lásd a könyvcímet is): „Minél többet gondolkozom erről, annál inkább meg vagyok győződve róla, hogy létezik jobb és rosszabb gonoszság, és hogy a családunknak megadatott a szerencse, hogy egy jobbik balsors kereke alá kerüljön.” (123.) Illetve már a könyv indítása mennyire súlyos: „Gondold el, anya, nem neked volt a legrosszabb.” (9.)

A „VÉGE” zárszó kiírása pedig egyáltalán nem sugallja a trauma-feldolgozás sikerességét (amennyiben ennek a folyamatnak létezik végpontja) – legfennebb annak az olvasói (jogos vagy jogtalan?) elvárásnak a leleplezését éri el, amely a kényelmetlenségérzés, a felháborodás, a szörnyülködés feloldására irányulna ezen a ponton, s ezáltal a leleplezés által sarkallhat a könyv bennünket is valamilyen kritikai önvizsgálatra. Anna Janko *Kis népirtása* nyers, nem finomkodó, rettenetes kegyetlenségekkel szembesítő olvasmány.

